

FELVILÁGOSODÁS ÉS POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A Habsburgok és Magyarország viszonya újra kezdődik a 18. századdal. A kihalás szélére került dinasztia újraalapított mint Habsburg–Lotharingiai-ház, s a töröktől visszafoglalt területeket újra integráló Magyarország is újjáalakul. A dinasztia saját önértékelése szerint – egy bécsi belvárosi séta bárkit meggyőzhet erről – ragyogó, dicsőséges korszak kezdődik: a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság területének egészére csak ekkor terjed ki első ízben a Habsburg-hatalom, s megszerzik Erdély fejedelemségét is. S az összképet tekintve: a spanyol örökségből megszerzik Belgiumot, a Nápoly–szicíliai kettős királyságot (utóbb észak-itáliai területekre cserélik), s a teljes Magyarország mellett a pozsarováci békével hatalmuk még a Balkán északi részére is kiterjed. S az övék emellett Szilézia egésze, Pfalz jó része – a Habsburg Birodalom ekkor éri el legnagyobb kiterjedését.

Igaz, visszatekintőleg mindezt egy hanyatlás kezdeteként is fel lehetne fogni. Hiszen a 18. század közepére elvész a balkáni hódítás és Szilézia, a végére Belgium, a 19. század elején Napóleon jókora területeket csatol el, s a birodalom léteért folytat küzdelmet.

Ha pedig a kérdéskört másik oldaláról, Magyarország felől vesszük szemügyre, fel-foghatjuk a Habsburg–magyar viszonyt úgy is, miként Szekfű Gyula tette, hogy az újra egyesített, gyarapodni kezdő, viszonylagos belső békét is biztosító Magyarország újkori történetének fénypontját érte el, s persze hangsúlyozhatjuk akár azt is, hogy az itt áttekintendő korszak kezdetén és végpontján a Habsburg-ház egy-egy trónfosztása áll. A kezdet és a végpont között azután ott van a *vitam et sanguinem* 1740-ben, vagy a Napóleon-ellenes összefogás az udvarral a 19. század elején.

A Habsburgok és Magyarország viszonyának olyan leegyszerűsítő szemlézése, amely csak azt tekinti át, hogy mikor voltak „jóban” vagy „rosszban” a felek, aligha fog eredményt hozni.

Mi volt ennek a viszornak egyáltalán a tétje? Mi volt a tárgya? – Természetesen, mint korábban is, később is, egy határaiban és jellegében változó birodalom és egy változó–fejlődő ország viszonya. Konkrétan és ekkor már nem a kuruc–labanc küzdelem, vagyis *nem* az abszolutizmus és a rendiség konfliktusa. A Rákóczi-szabadságharc fő tétje már nem a rendiség dominanciája az idegen abszolutizmus felett, hanem a töröktől visszahódított ország berendezése: mekkora önállósággal és minő, mennyire korszerű formák között menjen az végbe. S a korszak végén, a reformkorban már határozottan megfogalmazódik az önálló nemzetállam igénye, s 1848-ban lényegében sikerül is azt realizálni. Félreértések elkerülése végett: sem a Rákóczi-szabadságharc, sem az 1848-as forradalom nem volt *a priori* Habsburg-ellenes. A nemzetállami önállóság hívei azt remélték, hogy elképzeléseikhez a Habsburgokban találnak nemzeti dinasztiaát.

A Habsburgok és Magyarország 18–19. századi kapcsolatrendszerét, egyezkedéseit és konfliktusait azonban nem egyedül a felvilágosodás áramába bekapcsolódó, a polgárosodás útján elinduló Magyarország fejlődése és annak a dinasztiaival kapcsolatos igényei szabták meg. Még csak nem is a Habsburg Birodalom belső erőviszonyai, illetve maguk a dinasztikus érdekek (illetve azok felismerése vagy fel nem ismerése, netán

félreismerése) befolyásolták alapvetően, hanem a mindenkori európai helyzet volt a meghatározó.

Három európai konfliktussorozat alkalmával vált igazán problematikusá az 1697-ben örökössé tenni vélt Habsburg–magyar viszony: a 18. század elejének és közepének Habsburg örökösödési háborúi (a spanyol és az osztrák) alkalmával, majd a 19. század elején a napóleoni háborúk során és végül 1848 forradalmi idején. Mindegyik alkalommal a *Pragmatica Sanctio* által meghatározottan *együttesen és elválaszthatatlanul* birtoklandó impérium egész sorsa, fennmaradása vált kérdésessé. Mert az 1712-ben Habsburg családi törvényként rögzített, a Magyar Királyság rendjei által utolsóként, 1722-ben elfogadott *Pragmatica Sanctio* jogilag új kiindulópontot képez a Habsburg–magyar viszonyban. Eddig az időpontig előfordulhatott és elő is fordult, hogy Magyarország élén, illetve a birodalom többi tartományaiban más-más Habsburg uralkodott. 1723 óta – a törvény megváltoztatásától vagy eltérő értelmezésétől eltekintve – erre nem volt lehetőség.

Miért fogadták el a magyar rendek a *Pragmatica Sanctiót*? A kérdés évtizedek óta megválaszolatlan a magyar történettudományban. Elégedjünk meg azzal a régibb válasszal, hogy a töröktől való félelem érzete magyar érdekké emelte a Habsburg Birodalommal megvalósítandó szoros összetartozást. (Talán nem véletlen, hogy elsőként a *horvát* rendek fogadták azt el.) Tény, hogy a birodalom magyar jogfelfogás szerint perszonáluniós, Habsburg-felfogás szerint reáluniós rendszere államjogi ellentétekhez vezetett.

A tendenciájában – ne szépítsünk – a tárgyalt periódusban a konfliktusok felé fejlődő Habsburg–magyar viszonyt azonban nem ez az egyetlen, a korszak elején elfogadott törvényszöveg határozta meg. A Habsburgoknak végső soron ugyanazon súlyos kihívásokkal kellett szembenézniük, amelyre a politizáló magyar társadalomnak is választ kellett adnia. Nevezetesen: *Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi súlyának folytonos növekedése a birodalmon belül*.

A 17. század végén Magyarország gyenge, erőtlen, kifosztott, patkóforma ország Európa peremvidékén. Erdély nem tartozik hozzá. A 19. század közepére Magyarország a birodalom legnagyobb, legnépesebb, legerősebb alkotórésze. (Magyarország relatív súlyának növekedéséhez hozzájárult, hogy területe *de facto* 1815 óta, jogi értelemben 1821 óta nem változott, míg a birodalom nyugati része – mint utaltunk rá – a 18. században, majd 1859-ben, 1866-ban területi veszteségeket szenvedett el.) Mindennek folytán Magyarország gazdasági ereje durva becsléssel, az 1867. évi *quotát* figyelembe véve – kettedmagában (Erdéllyel) – mintegy harmada az összbirodaloména. A növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországgal korszakunkban mit sem tudott kezdeni a Habsburg-hatalom. Ellenkezőleg, ha már kezdeményeztek, arra törekedtek, hogy „tartományként” kezeljék, vagyis még adott, különleges státusát is csökkentésük, beleolvasszák, az örökös tartományok szintjére süllyesszék – kiáltó ellentétben a mind nyilvánvalóbb erőgyarapodással. Friedrich Gentz javaslatai a birodalom súlypontjának Pest-Budára helyezéséről a 19. század elején, József nádor ekkori javaslatai a birodalom átalakítására vonatkozóan süket fülekre találtak a bécsi udvarban.

A 18. században még kompromisszumok születhetnek és születnek is, ámde kezdetben nem a felvilágosodás, hanem az ellenreformációs barokk jegyében, amelyeknek szükségszerűen fel kell bomlaniuk, hiszen mindkét fél – előbb a Habsburg, II. Józseffel, majd Magyarország, a maga reformmozgalmával – modernizálásra törekszik. A fokozatosan növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországot II. József az integráció, a beolvasztás segítségével kívánja kiiktatni a birodalom súlyponteltolódását, netán felbomlását

előidézhető okok közül (ő maga a germanizálódás–modernizálás ellenségeként látta Magyarországot).

Pedig az egységesítendő–modernizálendő birodalomnak még hivatalos neve sincsen. 1804-ben kerül csak sor az osztrák örökös császárság megalapítására, Magyarország azonban megőrzi eddigi kiváltságait, vagyis – legalábbis az egyöntetű magyar államjogi álláspont szerint – kívül marad ezen a császárságon. Osztrák „császárkoronázás” azonban nincsen. A magyar királykoronázás aktusa (az alkotmányra tett esküvel, országgyűléssel stb.) mintegy kiemelné ezt az országot a birodalomból. Ellensúlyt abban keresnek, hogy az 1830-ban már magyar királlyá koronázott V. Ferdinándot trónra léptekor, 1835-ben cseh királlyá is megkoronázzák, sőt először (és éppúgy utóljára, mint a Vencel-koronával) sor kerül az 1815-ben alapított lombard–velencei királyságban is egy koronázásra 1837-ben. A három királyság nem fedi le az egész birodalmat, mégis félreérthetetlen a szándék: Magyarország kiemelt államjogi státusának elhalványítása, egy három királyságból álló osztrák császárság megjelenítése.

Ahány trónváltozás, annyi kisebb-nagyobb politikai válság. Mária Terézia trónra lépését hosszas előkészítő munka előzi meg, és örökösödési háború követi. II. József nem koronáztatja meg magát magyar királlyá. Halála után utódának, II. Lipótnak azzal a magyar érveléssel kell szembenéznie, hogy az „örökösödés fonala megszakadt”. I. Ferencnek a német–római császárság megszerzése megy nehezen a forradalmasodó Európában, s erről 1806-ban le is mond. V. Ferdinánd trónra léptét – testi-lelki fogyatékossága folytán – komoly belső küzdelmek előzik meg, s ő csak névleg uralkodik, helyette az *államkonferencia* kormányoz. Ferenc József trónra lépte 1848. december 2-án Ferenc Károly trónörökös mellőzésével történt, s magyar államjogi szempontból törvénytelen, a magyar országgyűlés azt nem fogadja el. Ferenc József jog szerint csak majd húsz év múlva, 1867-ben lesz Magyarország királya, s az „uralkodásának ... évében” protokolláris formula államjogi viszályok tárgya lesz a két birodalomfél között.

A Habsburg-dinasztia nemcsak dinasztikából áll, s így a Habsburg–magyar viszony vizsgálata sem korlátozódhat az uralkodó és országa kapcsolatára.

Még a 18. században kisebb észak-itáliai államokban szekundogenitúrák létesülnek (Modena, Este). A francia háborúk korától II. Lipót testvérei is nagyobb politikai szerephez jutnak. Károly fővezér lesz, Sándor Lipót, majd 1795-ben bekövetkezett halála után József Magyarország nádora, János Tirolban majd Stájerországban igazgat, Rainer Lombardia–Velence alkirálya lesz, Lajos Galíciában, majd Bécsben vállal szerepet. A távolabbi atyafiságból Estei Ferdinánd főherceg Magyarország főhadparancsnoka, majd Erdély királyi biztosa. Az *ad hoc* megbízásokat, tényleges tábornoki kinevezéseket sorolhatnánk tovább. Az 1840-es években jelentkezett a következő nemzedék. Józsefet fia, István követte a nádorságban, 1849 után pedig unokatestvére, Károly fia, Albrecht lett Magyarország kormányzója.

A családi munkamegosztás és tartományi szerepvállalás a legmesszebbmenőkig talákozott az országok és tartományok igényeivel. A „magyar Habsburgok” jelentősége a magyar politikai törekvések számára köztudott. Kevésbé ismert, hogy István főherceg nádorrá választása előtt fővágróf volt Prágában, hogy 1847-ben Horvátország is Habsburg bánt kért magának. 1809-ben a Napóleon elől Magyarországra húzódtott uralkodócsalád I. Ferenc elnökletével tanácskozott Tatán. Mit tegyenek, ha Napóleon teljesen felosztja birodalmukat? Abban állapodtak meg, hogy ha Napóleon felkínálja, elfogadják a család tagjainak biztosított egyes országokat és tartományokat – s ha ismét kedvezőbb idők jönnek, újra egyesülnek egy fő alatt.

1848 történetéből jól ismert, hogy az önállósodni törekvő országok egy-egy Habsburg főherceggel (illetve az egész uralkodócsalád vendégül látásával) kívánták legitimálni magukat. Ferenc József prezumpatív trónörökösöt Prága is, Pest is hívta. 1848 nyarán pedig V. Ferdinánd döntése nyomán egy időre teljes hatalommal két főherceg osztozott a birodalmon: a nyugati részen János, Magyarországon unokaöccse, István lett a teljhatalmú *alter ego*. Jánost pedig Frankfurtban a német birodalom kormányzójává, ideiglenesen államfővé is megválasztották.

Érdemes közelebbről megfigyelnünk az 1848-as magyar államjogi megoldást, amely lényegében teljesen új alapokra helyezte a Habsburg–magyar viszonyt. A nádori jogkörnek az 1848-as áprilisi törvényekben megvalósított kiterjesztésére gondolunk. Eszerint ha az uralkodó nem az országban időz, a végrehajtó hatalom terén teljhatalmú helyettese a nádor. (Néhány ún. rezervált jogkört, például az új miniszterelnök kinevezésének jogát a király fenntartotta magának.) Ezzel és ennyivel a *perszonális unió*nál is lazább államjogi megoldás jött létre, hiszen Magyarország kiterjedt jogú államfőt (egykorú diplomáciai kifejezéssel: alkirályt) kapott. Kétségtelen, hogy az „együttes és elválaszthatatlan birtoklás” 1723-ban a *Pragmatica Sanctió*ban rögzítet elve ezzel sérelmet szenvedett, más szóval az áprilisi törvények, noha jogalapként hivatkoztak rá, megváltoztatták a *Pragmatica Sanctió*t. Az áprilisi törvények közül tételesen egyedül a sajtótörvény foglalkozott a *Pragmatica Sanctió*val, amely a törvényt mint „az uralkodócsalád közösségében létező *Pragmatica Sanctió*t” említette, vagyis nem az uralkodó *személyét*, hanem csak az *uralkodócsaládot* nyilvánította „közösnek”. A sajtótörvény e helye – amely egyébként a *Pragmatica Sanctio* tetteleges felbontására vonatkozó izgatást rendeli büntetni – azt sejteti, hogy az 1848-as törvényhozók már előbbre, későbbre gondoltak, s egy újabb *szekundogenitúra* alapításával számoltak, más szóval István nádor *királyságát* is az eshetőségek közé vették. (Kossuth fel is ajánlotta Istvánnak 1848 szeptemberében a koronát, de a nádor visszautasította azt.)

István példája, de akár atyjáé, Józsefé is mutatja, hogy itt szerepkonfliktusok sejlének fel. A tartomány vagy ország élére kerülő Habsburg előbb-utóbb a helyi érdekek felvállalására kényszerült, hiszen különben nem tudta volna ellátni hivatalát. A helyi törvények és szabályok betartása újabb konfliktusokba sodorhatta Béccsel. A Habsburg-ház családi törvénye pedig feltétlen engedelmességet követelt a családtagoktól.

A helyettesítési vagy tartományi vezetői családi rendszer alkalmas volt arra, hogy rugalmasságot vigyen a merev, központosított birodalmi struktúrába, s mint látjuk, éltek is a családtagok helyi alkalmazásának rendszerével, Magyarországon is, ahol a 19. század közepére már-már öröklődni látszott a nádorság. Kielégíthette mindez a családtagok ambícióit is, akik között köztudottan jelentősebb személyiségek voltak, mint maga az uralkodó. (V. Ferdinándnál pedig mindenki különbnek tudhatta magát.)

De miért nem ez a föderatív irány vált uralkodó tendenciává, „nemzetiesedő” Habsburgokkal? A nemzetállami fejlődés ebben az esetben saját képre formálhatta volna, az uralma alatti nemzetek között eloszthatta volna a dinasztia, kedvező, legitim felbomlási keretet is teremtve – ha a végkifejlet felől nézzük a történetet. (József főherceg *homo regius* volta 1918-ban még mindig halványan tükrözteti ezt a tendenciát.) Hiszen csak szétbontással, föderalizálással maradhatott volna együtt a Habsburg és Magyarország, de egyedül Magyarországon – nem. „A csak magyar királlyá redukált Ferenc József kezéből az alattvalói hűség kötelékét elfogadnám” – mondta Kossuth az 1870-es évek elején, nem zárva ki, hogy másutt másik Habsburg uralkodhatnék.

Miért akadályozta meg Bécs e tendencia érvényesülését? A birodalmi bürokrácia és az európai politika érdekei egyaránt ellene hatottak. A nagyhatalmi igények kerültek volna veszélybe, ha ilyen mértékig, például a magyar igények szerint (amelyek megvalósításán 1848-ban a közhittel ellentétben nemcsak Kossuth, hanem Batthyány is buzgólkodott) föderalizálják a birodalmat, szekundogenitúrák révén „nemzetiesítik” a dinasztíát. Ha a „jóságos” V. Ferdinándra, a hatalomtól idegenkedő Ferenc Károlyra, a polgárlánnyal házasodó Jánosra, a protestánszal házasodókra, Károlyra (neje az egyetlen protestáns a *Kapuzinergruft*-ban) és József-re gondolunk, maga a kérdésfeltevés talán nem is olyan abszurd.

A dinasztia saját küldetéstudata azonban nem a multinacionalitás fenntartására, a népek közötti egyensúlytartás biztosítására irányult, mint ma oly sokan hiszik, hanem a család egésze alapvetően *német* orientációjú maradt. A német hegemonia volt és maradt a család célja, s ennek alárendelten kezelték jórészt nem német birodalmukat. A germanizációról II. József (persze Schwarzenberg és Bach után) lemondtak, ám birodalmuknak a Német-római Birodalmon, majd a Német Szövetségen kívüli területeit erőforrásként kívánták felhasználni a német hegemonia megszerzésére. (Tegyük hozzá, hogy ezt tették a Hohenzollernek is: Kelet-Poroszország, Brandenburg és Posen nem tartozott a Német Szövetséghez, s ezek voltak Poroszország azon súlyponti területei, amelyeknek a német hegemonia megszerzését kellett szolgálniuk.) A német hegemonia megszerzésének vágya motiválta a Habsburg-hatalmat akkor, amikor 1848–49 során minden kompromisszumot elutasított Magyarországgal. Szüksége volt az ország minden anyagi és emberi erőforrására. Az 1849. áprilisi trónfosztás erre, közvetlenül az olmtüzi alkotmányra adott választ.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Habsburg Birodalom társadalmi vezető erejét alkotó arisztokráciának csak egy része kapcsolódott be a nemzetévválás áramába, tehát *nem vitte magával* a dinasztíát, nem integrálta őket úgy, mint ahogy az az idegen uralkodócsaládokkal más országokban történt. A birodalom állami és infrastrukturális igényeinek kielégítésével kialakuló nagypolgárság ugyancsak a birodalmi centralizáció híve maradt, ha később alkotmányos igényekkel jelentkezett is.

Említhetjük még a Habsburg-család centralizált hatalmi szervezetét, amely a vagyion legnagyobb részét a mindenkori családfő kezében összpontosította, s az ebből való részletes megvonással fenyegetve biztosíthatta a családtagok politikai lojalitását. A családtagok többször is felléptek, részt kértek a hatalomból (jellegzetes példa erre az 1835-ös trónváltás), de érdemi beleszólási joguk nem volt és nem lett a családfő, a császár döntéseibe. Politikai értelemben vett lázadó soha nem akadt a Habsburg-családban, legfeljebb magánéleti.

Politikai szempontú áttekintésünk mellőzte annak a szerepnek a méltatását, amelyet a bécsi udvar könyvtárával, színházával, udvari hivatalaival, testőrségével, Theresianumával a magyar művelődés terén betöltött. A dinasztia közvetlen, személyes befolyása ezen intézményekre nem volt oly jelentős. Ugyancsak nem szoltunk a központi állami adminisztráció, a felvilágosult abszolutizmus intézkedéssorozatáról, szervező munkájáról, hiszen ezek sem tartoznak közvetlenül a Habsburg–magyar viszonyhoz, noha egykorúan a Habsburgok javára vagy számlájára írták is mindezt. Áttekintésünk középpontjába az alapkérdés került: organikusabb kapcsolatba kerültek-e a Habsburgok a 18–19. században Magyarországgal? A korszak végén az 1849-es trónfosztás ténye és alaposan érvelő szövege ad választ e kérdésre. A legyőzött ország azután egy újabb, végsőnek bizonyult

kísérletre vállalkozott. Az első és a második trónfosztás között – s ez volt felvázolt korszakunk – mintegy száznegyven, a második és a harmadik között mintegy hetven év telt el.

A magyar–Habsburg kapcsolatrendszer végső értékeléséhez nemcsak ezeknek a periódusoknak részletei, hanem az egyidejű horvát–Habsburg, olasz–Habsburg, cseh–Habsburg stb. kapcsolatrendszer számbavételére is szükség lenne. Erre itt most nem vállalkozhatunk. A magyar konferencia kezdeményezése azonban megindíthatja a tárgyalgosságra törekvő számbavételt.